УДК 81'373

Р.Ф. Фәттахова

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ КЕШЕНЕҢ ЯХШЫ МАТДИ ХӘЛЕН БЕЛДЕРӘ ТОРГАН ЛЕКСИК ҺӘМ ФРАЗЕОЛОГИК БЕРӘМЛЕКЛӘР

В данной статье проводится анализ слов и фразеологических единиц татарского языка, отражающих понятие хорошего материального положения человека, а также языковых средств, способствующих выражению отношения к данному явлению. Особое внимание уделяется фразеологическим выражениям, которые не только передают значение материального богатства, но и обогащаются эмоционально-экспрессивными и стилистическими оттенками. Исследование позволяет понять, как язык отражает социальные и культурные ценности, связанные с понятием материального благополучия.

Ключевые слова: лексические и фразеологические единицы, номинативная функция, эмоционально-экспрессивный и стилистический оттенок, материальное богатство, культурная ценность.

This article analyzes the words and phraseological units of the Tatar language, reflecting the concept of a good financial situation of a person and is an analysis of linguistic means that contribute to the expression of attitudes towards this phenomenon. Special attention is paid to phraseological expressions that not only convey the meaning of material wealth but are also enriched with emotionally expressive and stylistic shades. The study allows us to understand how language reflects the social and cultural values associated with the concept of material well-being.

Keywords: lexical and phraseological units, nominative function, emotional-expressive and stylistic connotation, material wealth, cultural value.

Тел – милли мәдәниятнең трансляторы. Тел чаралары ярдәмендә кеше үз фикерен җиткерә, теге яки бу күренешкә карата үзенең мөнәсәбәтен белдерә ала. Бу вакытта ул затларны, предметларны, күренешләрне, вакыйгаларны характерлаучы сүзләрдән һәм фразеологик әйтелмәләрдән файдалана. Сүзләр дә, фразеологизмнар да лексик берәмлекләр буларак, беренче чиратта, номинатив функция башкаралар. Шулай ук бу ике берәмлеккә шушы зат, предмет, күренеш һәм вакыйгаларга бәя бирү үзенчәлеге дә хас. Дөрес, әлеге үзенчәлек күбрәк фразеологик әйтелмәләрдә чагылыш таба һәм ул төрле эмоциональ-экспрессив, стилистик төсмерләр белән баетыла. Мәсәлән, *бай* һәм *май кайнаган көнне туган* дигән берәмлекләр икесе дә кешенең яхшы матди хәлен белдерәләр, ләкин икенчесендә бу мәгънә интенсиврак яңгырый һәм уңай эмоциональ төсмер белән сугарылган. Фразеологик әйтелмәләрнең күбесе үз эчендә берничә мәгънә төсмерен тупларга сәләтле. Мәсәлән, кемнедер *урыны түрдә* дип характерлаганда, кадер-хөрмәттә, байлыкта яши торган дәрәҗәле кеше турында сүз баруы аңлашыла.

Бик бай булуны белдерүче лексик һәм фразеологик берәмлекләрне аерып чыгару, мәгънәсенә төшенү авырлык тудырмый. Урта хәлле мәгънәсен белдерүче лексик һәм фразеологик берәмлекләрдән аермалы буларак, бу берәмлекләр ташып торган, чиктән тыш байлык, муллыкны белдерәләр. Шуларга өстәп, шушы төркемгә кертелгән *хан, патша, шаһ, әмир* кебек югары дәрәҗәгә һәм титулга лаек булган кешеләргә дә контексттан һәм мантыйк күзлегеннән чыгып фикер йөрткәндә, бик бай булу сыйфаты хас.

Мәкаләнең максаты – татар телендә кешенең яхшы матди хәлен белдергән сүзләрне һәм фразеологик әйтелмәләрне барлау һәм алар аркылы телнең байлык төшенчәсенә бәйле социаль һәм мәдәни кыйммәтләрнең чагылышын тасвирлау.

Татар телендә кешенең яхшы матди хәлен белдерә торган төп лексик берәмлек – *бай*. «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ндә «аның матди байлык» категориясе белән бәйле өч мәгънәсе теркәлгән. Калган очракларда рухи байлыкны яки яхшы, затлы булуны белдерә:

1. Зур мал-мөлкәтле, материаль кыйммәткә ия булган (*сыйфат).*

2. Мул, күп *(сыйфат).* [...]

5. Зур милеккә хуҗа кеше, эксплуататор сыйныфлар вәкиле (*исем)»* [ТТАС, I т., 110 б.].

Алга таба эш барышында безнең тарафтан «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ннән һәм «Татар теленең диалектологик сүзлеге»ннән теге яки бу дәрәҗәдә «байлык» категориясе белән бәйле булган барлыгы 50 номинатив берәмлек тупланды: *акционер* – акцияләр хуҗасы, капиталист [ТТАС, I т., 38 б.]; акчалы – акчасы бар, акчага бай, дәүләтле [ТТАС, I т., 39 б.]; *алпавыт* – феодаллык мөнәсәбәтләре булган илләрдә эре җирбиләүче, дворян [ТТАС,I т., 50 б.]; *аристократ* – аристократия вәкиле, аксөяк [ТТАС, I т., 66 б.]; *байбикә* – бай хатыны [ТТАС, I т., 111 б.]; *байбичә* – 1. байбикә, бай хатыны, 2. казакъ яки кыргыз бае хатыны [ТТАС, I т., 111 б.]; *байбәтчә* – байның буйга җиткән улы; бай, тәкәббер һәм гадәттә азгын яшь кеше [ТТАС, I т., 111 б.]; *байгура* – бай һәм саран кеше [ТТАС, I т., 111 б.]; *би* – бай, морза, түрә, хуҗа [ТТАС, I т.,159 б.]; *бизнесмен* – һәр эштән зур табыш каерырга омтылучы эшкуар [ТТАС, I т., 160 б.]; *бикә* – бай, би[к] хатыны [ТТАС, I т., 162 б.]; *бәк* – урта Азиянең феодаль ханлыкларында: берәр районда яки шәһәрдә идарә итүче [ТТАС, I т., 206 б.]; *галиҗәнап* – түрәләрне, зур дәрәҗәле кешеләрне атау һәм шуларга мөрәҗәгать итү сүзе [ТТАС, I т., 257 б.]; *иганәче* – иганә бирүче, материаль ярдәм күрсәтүче кеше [ТТАС, I т., 357 б.]; *иркен* – бертөрле дә материаль кыенлыклар кичерми торган, бай, мул тормышлы [ТТАС, I т., 409 б.]; *капиталист* – капиталистик җәмгыятьнең хакимлек итүче сыйныф вәкиле: капитал хуҗасы, ялланган эшчеләрне эксплуатацияләүче [ТТАС, II т., 44 б.]; *кредитор* – товар яки акчаны кредитка биреп торучы (кеше, оешма) [ТТАС, II т., 175 б.]; *кулак* – ярлы-ялчы көче белән файданучы бай крестьян, байгура [ТТАС, II т., 185 б.]; *магнат* – 1. кайбер Европа илләрен-

дә эре җирбиләүче, алпавыт, 2. эре капиталист [ТТАС, II т., 354 б.]; *меценат* – буржуаз-дворян җәмгыятьтә: фән һәм сәнгать белән кызыксынып, аның файдасына материаль һәм мораль ярдәм күрсәтүче бай кеше [ТТАС, II т., 387 б.]; *миллиардер* – акча белән исәпләгәндә миллард һәм аннан да күбрәк сумлык байлыкка, милеккә ия булган кеше [ТТАС, II т., 391 б.]; *миллионер* – акча белән исәпләгәндә миллион һәм аннан да күбрәк сумлык байлыкка, милеккә ия булган кеше [ТТАС, II т., 392 б.]; *мирза* – кайбер Көнчыгыш халыкларында өстен катлау вәкиленең титулы; шул титулга ия булган кеше [ТТАС, II т., 396 б.]; *монополист* – эре капиталист, монополистик капитал вәкиле [ТТАС, II т., 403 б.]; *олигарх* – 1. Борынгы заман һәм Урта гасырларда: олигархик хөкүмәт члены, 2. эре монополистик капитал вәкиле [ТТАС,II т., 466 б.]; *оҗмах* – рәхәтлек, иркен, мул тормыш [ТТАС, II т., 493 б.]; *патша* – илдә хөкүмәт һәм гаскәр башлыгы булып саналган, чикләнмәгән хакимлеккә ия булган кеше, монарх, хуҗа, башлык. [ТТАС, II т., 506 б.]; *патшабикә* – патша хатыны, хатын-кыз патша [ТТАС, II т., 506 б.]; патшаларча – патшаларга охшашлы, патшаларга хас булганча [ТТАС, II т., 506 б.]; *плутократ* – хаким сыйныфның иң бай катлавыннан чыккан һәм үз байлыгы аркасында власть һәм йогынты көченә ия булган кеше [ТТАС, II т., 523 б.]; *подвалчы – иск.* читтән килгән сәүдәгәрләрнең малларын үз өенең идән астында саклау белән шөгыльләнгән кеше, бай [ТТАС, II т., 524 б.]; *солтан* – кайбер мөселман дәүләтләрендә: патша, монарх [ТТАС, II т., 659 б.]; *түрә* – эш башында торган кеше, башлык, хуҗа, хаким, бай [ТТАС, III т., 289 б.]; *түрә-кара* – һәртөрле власть башлыклары, хакимнәр, түрәләр [ТТАС, III т., 289 б.]; *тук* – иркен, таза, бай тормышлы, бай [ТТАС, III т., 155 б.]; хан – Урта гасырларда күп кенә Көнчыгыш илләрендә феодаль идарәчегә бирелә торган дәрәҗә [титул]; шундый дәрәҗәдәге кеше [ТТАС, III т., 362 б.]; *ханбикә* – 1. хатын-кыз хан, 2. хан хатыны, ханча [ТТАС, III т., 362 б.]; ханзадә – хан улы [ТТАС, III т., 362 б.]; *хуҗа* – хосусый милекче, хосусый милек иясе [ТТАС, III т., 375 б.]; *хәзинәдар – иск.* хәзинә тотучы, хәзинә хуҗасы [ТТАС, III т., 380 б.]; *шаһ* – кайбер Көнчыгыш илләрендә монарх титулы һәм шул титулга ия булган кеше [ТТАС, III т., 501 б.]; *шаһзадә* – шаһ улы [ТТАС, III т., 501 б.]; *шаһиншаһ* – шаһлар шаһы, бөек шаһ; патшалар патшасы, барысына да баш патша [ТТАС, III т., 501 б.]; *шаһинә* – шаһ хатыны яки хатын-кыз шаһ [ТТАС, III т., 501 б.]; *әмир* – берәр өлкә яки дәүләт башлыгы [ТТАС, III т., 682 б.]; *әукатле* – бай, ризыклы, маллы [ТТАС, III т., 691 б.]; *дуйын* – 1. [нокр.] бай, 2.[Оренбург өл. мишәрләре с.] күплек, муллык [ТТДС,128 б.]; *дәверле* – [оренбург с.] бай [ТТДС, 131 б.]; *калын* – [бәрәңге сөйл., минз.] бай [ТТДС, 190 б.]; *креттә* – [чист.] кәттә, дәрәҗәле, күренекле, бай кыяфәтле [атаулы] [ТТДС, 240 б.].

Әлеге лексик берәмлекләрнең күпчелеген хакимият башлыкларын, хакимнәрне, түрәләрне, титуллы кешеләрне белдергән сүзләр тәшкил итә: *алпавыт, аристократ, капиталист, патша, хан, шаһ,*

би, солтан һ.б. Димәк, түрә кеше – акчалы, бай кеше. Эштән зур табыш алучы, милеккә ия булган кешеләр: *бизнесмен, эшкуар, милекче, хәзинәдар* һ.б. Бу сүзләр, нигездә, атау функциясен үтиләр һәм стилистик яктан нейтраль.

Тел белемендә фразеологик мәгънә төшенчәсе төрлечә аңлатыла. Соңгы елларда чыккан хезмәтләрдә аны денотатив, эмоциональ-экспрессив һәм грамматик мәгънәләр комплексы итеп карауга өстенлек бирелә [Хәзерге татар лексикологиясе, 2015, б. 235]. Фразеологизмнар, аерым сүзләр кебек үк, номинатив функция башкаралар. Аларның бу функциясе безне чолгап алган дөнья күренешләрен исемләргә мөмкинлек бирә [Хәзерге татар лексикологиясе, 2015, б. 235]. Ләкин фразеологик әйтелмәләр теге яки бу предметны, күренешне атап кына калмыйлар, бәлки шул предметка, күренешкә карата сөйләүченең мөнәсәбәтен белдерәләр. Димәк, фразеологик мәгънә көчле эмоциональ-экспрессив, стилистик төсмерләр белән баетылган [Хәзерге татар лексикологиясе, 2015, б. 236].

Бертөрле семантикага берләшкән фразеологик әйтелмәләр, кагыйдә буларак, ике күзлектән чыгып тикшерелә: фразеологик әйтелмәләргә хас гомуми мәгънә һәм шул мәгънәне китереп чыгаруда катнашкан компонентларның роле. Әлеге төр тикшеренүләр фразеологик әйтелмәләрнең эволюциясен, семантик-структур үзенчәлекләрен, функциональ ягын ачып бирергә мөмкинлек бирә.

Мәкалә кысаларында татар телендәге кешенең яхшы матди хәлен белдерә торган фразеологик әйтелмәләр (барлыгы 320 берәмлек), лексик-семантик үзенчәлекләрен тикшерү юлында, түбәндәге семантик төркемчәләргә бүленде һәм аларны оештыручы доминант лексик берәмлекләр аерып чыгарылды:

1. «Акча, материаль байлык» мәгънәле фразеологик әйтелмәләр: *оҗмах байлыгы, эре акчалар, юл аягы, юл хәҗере, җанлы мал, җансыз мал, аршынлы мал, гаип хәзинә, дакъянус хәзинәсе, дусай сумасы, дәүләт кошы, дөнья иманы, кесә башыннан, Питербур ташы, саф акча, сукыр акча, хәләл акча; шау алтын, әндри казнасы.*

2. «Зур милеккә, акчага ия булу, мул, иркен тормышта яшәү» мәгънәсендәге фразеологик әйтелмәләр: *акчасын тавык та чүпләп бетермәс; алашасы колынлау; алтынга чуму; [аның] алтыны янчыкта түгел, капчыкта; [аның] ашы – май, эче бөйрәк, сөт өсте, каймак* һ.б.

3. «Тормыш алга бару, матди байлыкка ирешү» мәгънәсендәге фразеологик әйтелмәләр: *[аның] ишегеннән дә керә, тишегеннән дә керә; [аның] көне алга бара; [аның] сандугачы сайрый; [аның] эше ком тибә; дөньяны әйләндерә* һ.б.

4. «Байлыкка була артык үсенү, кылану» мәгънәсендәге фразеологик әйтелмәләр: *байлыгы кикертә [сикертә]; дөньяның артына тибү; дөньясын дер селкетеп яшәү; дөньясын тетү; дөньясын төкереп тә бирми; кыланмаганны калдырмау; күзен май баскан; мае сикертә; маена чыдый [чыдаша, түзә] алмау, маена*

сыймау [сыешмау]; ни ашыйм да ни эчим; симезлегенә чыдаша алмый һ.б.

5. «Югары социаль статуслы булу» мәгънәсендәге фразеологик әйтелмәләр: *асыл сөяк; ак сөяк; иген бае; диме белән; тәңкәле кыз* һ.б.

6. «Урта хәлле булу» мәгънәсендәге фразеологик әйтелмәләр: *авызы икмәккә тук; ашлы-сулы; аякны озын сузу; морҗадан төтен чыгару; мулдан кылану [ычкындыру, кубару]; адәм булу; адәм рәтле; атлы-тунлы кеше; вак милекче; дөньясы түгәрәк, тормышы бөтен; иркен куллы; иркен тоту; итәге бөтен, җиңе киң; казан астыннан уты өзелми; кеше арасына керү.*

7. «Сәүдә эше, сәүдәгәрлек итү» мәгънәсендәге фразеологик әйтелмәләр: *вак кул бай; вак товарчы; кул сугу [сугышу]; кәсеп итү; акча белән башма баш; акча сезнеке, мал безнеке; акча тору; ат бәясе; базар тоту; бер акча; буштан буш; бәдри бәнеж сатып баючы; бәясе кыйммәткә төшү; бәясеннән тормау; бәясе төшү; итәк асты сәүдәсе; күтәргә сату; тәкә башы күрсәтеп эт ите сату; чабу астын тунау; әһле базар.*

8. «Акча эшләү, мал җыю» мәгънәсендәге фразеологик әйтелмәләр: *акча керү; банк сугу; кесә кайгырту; кесә калынаю; кесәгә салу; корсак үстерү; кулга керү; йорт җыю; акча балалату; акча кою [коеп алу]; акча сугу; акча эшләү; акча ясау; ана сөте кебек хәләл; диңгез янында кое казу; дөнья арттыру; дөнья куу; дөнья кыйрату; дөнья рәтен белү; дөнья җыю юлда [җирдә] ятмый* һ.б.

9. «Җиңел юл белән баю» мәгънәсендәге фразеологик әйтелмәләр: *акчадан уйнау; ил корткыч; йөрәк майларын иму; кесә талаучы; кесәне саву; кул җылыту; майлы таба ярату; терләй тунау [сую]; абуз өстендә арыш суга; авызы тәм сизә [тоя]; аз эшли дә күп тешли; аккош очырып баеган; акмаса да тама; ата малы.*

10. «Акча колы, мал җыючы булу» мәгънәсендәге фразеологик әйтелмәләр: *акча дусты; корсак колы; акчага чукынган; акча капчыгы; акча корты; акча өчен анасын сатар; акча өчен иманын [җанын] саткан; алырсың шайтаннан иман; бармагы үзенә кәкре; бер тиенгә бетәшкән; бер тиен өчен йолдызга кармак атар; бер тиен өчен җәһәннәмгә керер; дөнья җитмәү; дөньяга баткан [бирелгән]; учыннан акканны ялаучы; эт авызындагы сөяк.*

11. «Акча тоту» мәгънәсендәге фразеологик әйтелмәләр: *исәпне хисапка китерү [чыгару]; сарыф итү; түшәгеңә [юрганыңа] карап аягыңны сузу; акча вату; акчаның йөгәне юк; акча тоту; акча чыгу [чыгару]; бөртекләп тоту; исәп-хисапны коры тоту; йодрыкка туплау; кесә як; кесәгә суга; кесәне кысып тоту; кесәсендә ун тиен акча булса, әтәч булып кычкыра; учка кысып тоту.*

12. Байлык, иминлек теләүне белдерүче фразеологик әйтелмәләр: *игелек күргере; өстәүле кием [мал] булсын; авыз-борыныгыз май булсын; аяклары төкле булсын; барына шөкер, югына төкер; башыңа дәүләт яусын; биргәненә шөкер; гаип хәзинәләреннән бирсен; тамгаң*

ай булсын, нәселең бай булсын; ташка ябышсаң, көмеш булсын, туфракка ябышсаң, алтын булсын; төс бирсен; Ходайның биргәненә шөкер; хәерле кулдан; хәленә күрә хәере, ун тиенгә бер тиен; хәлле хәленчә, хәлдә барынча; эшләр уңсын, уңышлар бергә-бергә булсын; өегезгә бәрәкәт явып торсын; өстеңнән өстәлсен.

Биредә кешенең яхшы матди хәлен белдерүче фразеологик әйтелмәләрне оештыручы доминант компонентлар булып шул ук тематикага караган *акча, алтын, тиен, тәңкә, сум, байлык, мал, хәзинә* лексик берәмлекләренең торуы табигый. Составында зоонимнар булган фразеологик әйтелмәләр көчле экспрессиягә ия: *акчасын тавык та чүпләп бетермәс; алашасы колынлау; [аның] дуңгызы да боламык ашый; [аның] әтәче дә кубыз уйный; [аның] әтәче дә күкәй сала; [аның] үгезе дә бозаулый; [аның] үрдәге дә каз кебек, йомырк асы баш кебек; үгезе үкерә; тәкә башы күрсәтеп эт ите сату.* Соматик атамалардан *авыз, кул, уч, корсак* сүзләре аеруча актив: *авызы икмәккә тук; корсак үстерү; кулга керү; уч тутырып акча алу.* Кешенең материаль хәле турыдан-туры аның көндәлек тормышы, тормыш дәрәҗәсе белән бәйле булу анализлана торган тематикага караган фразеологик әйтелмәләр составында көнкүреш сүзләренең күп кулланылуына китергән. Аларны шартлы рәвештә түбәндәге төркемчәләргә бүлеп карарга мөмкин: а) азык атамалары: *май, бал, он, тоз: ашаганы бал да май, казы да ял; балда, майда йөзү; он-тоз өстәленең төбе күренми; он-тоз өйдә, иләк-чүмеч чөйдә; авызы икмәккә тук; ашлы-сулы; күктән белен яуганда;* ә) кием яки кием детальләре атамалары: *итәге бөтен, җиңе киң; итәк-кунычы тулып; итәк-җиң бөтәйтү; атлы-тунлы кеше; итәк асты сәүдәсе; чабу астын тунау; кесәсе юан; кесә симертү; кесәгә хәрәкәт ясау; кесәне тишмәс;* б) өй кирәк-яраклары атамалары: *түшәгеңә [юрганыңа] карап аягыңны сузу; морҗадан төтен чыгару; чүптән көрәк булган, себеркедән куак булган; майлы таба ярату.* Анализлана торган семантик төркемдә *дөнья* сүзе бик актив катнаша. Ул тормыш, көнкүреш мәгънәләрендә *бай, бөтен, иркен, киң, түгәрәк* сыйфатлары белән килеп, кешенең яхшы материаль хәлен белдерә торган фразеологик әйтелмәләр барлыкка китерә.

Бай булуга татар халкының мөнәсәбәте ике төрле: акчаны тырышып эшләп, намус белән тапкан, кул һәм акыл көчен кулланып баеган кеше, әлбәттә, уңай караш, хөрмәт тудыра, ләкин әхлак нормаларын онытып, кеше рәнҗетеп, алдау юлы белән табылган байлык беркайчан да бәхет китерми. Мондый очракта татар халкында бай кешегә тискәре караш саклана.

Бу лексик һәм фразеологик берәмлекләр бер үк вакытта бай булуны да, кешенең уңай яки тискәре мөнәсәбәтен дә белдерергә сәләтле. Дөрес, әлеге вазифаны фразеологик берәмлекләр активрак башкаралар. Мәсәлән, *акчасын тавык та чүпләп бетермәс; аның алтыны янчыкта түгел, капчыкта; малга чумган* кебек фразеологик берәмлекләр бай кешегә карата соклану, хуплану кебек уңай караш тудырса,

байлыгы кикертә, мае сикертә, маена чыдый алмау, симезлегенә чыдаша алмый кебек фразеологик берәмлекләр, киресенчә, бай кешегә карата тискәре фикер уята.

Әдәбият

Исәнбәт Н. Татар теленең фразеологик сүзлеге: ике томда. I т. Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. 495 б.; II т. Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. 365 б.

Татар лексикологиясе: өч томда / проект җит. М.З. Зәкиев; ред. Г.Р. Галиуллина. Казан: ТӘһСИ, 2015. Т. I. 352 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: өч томда. I т. Казан: Татар. кит. нәшр., 1977. 475 б.; II т. Казан: Татар. кит. нәшр., 1979. 726 б.; III т. Казан: Татар. кит. нәшр., 1981. 831 б.

Татар теленең диалектологик сүзлеге: ике томда. I т. Казан: Татар. кит. нәшр., 1969. 644 б.; II т. Казан: Татар. кит. нәшр., 1993. 460 б.

Фәттахова Рузилә Фердавис кызы,
филология фәннәре кандидаты,
Татарстан Республикасы Мәгарифне үстерү институтының
татар теле һәм әдәбияты кафедрасы доценты